

ФІЛОСОФІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

СЕМІОТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕВЕРБАЛЬНИХ ПРАВОВИХ ЗНАКІВ

Право – це специфічна система знаків, що функціонують у певному соціокультурному просторі, а тому демонструють чітку соціально-ціннісну детермінованість цієї системи. Немовні правові знаки формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини через її професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи бажаної, дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку. Загалом правові знаки означають, маркують, класифікують, структурують, стратифікують, ієрархізують, організовують і впорядковують правові відносини.

Ключові слова: *знакова система, правовий знак, правова символіка, стереотип поведінки.*

Постановка проблеми. Механізм управління свідомістю та поведінкою людини можна вивести через символічне середовище образів пам'яті. Цю позицію використовують у вивченні функціонування сигналів правової дійсності й доведення їх властивостей впливу через легку запам'ятовуваність і відтворюваність у свідомості, а далі – й у поведінці. Тому можна говорити про універсальність (доступність і прийнятність) правових знаків у межах певної правової культури; про номінаційність права, закладену в історичній пам'яті соціуму, який зберігає певні правові образи, концепти, символи (так звана ейдетична, образна пам'ять); про мнемонічну (що відтворюється через пам'ять) життєдіяльність людини.

Стан дослідження. У цьому контексті можна згадати ідею Ю. Лотмана про основну функцію семантики – змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам'яті певної культури [1], а також позицію С. Махліної про те, що знак (тут здебільшого невербальний) виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнання, виховання та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [2, с. 140]. Невербальні правові знаки були предметом

вивчення й інших науковців, ми ставимо за мету – класифікувати ці знаки і на основі семіотичного аналізу продемонструвати їх функціональність у суспільстві.

Виклад основних положень. Усі правові знаки поділяють на дві основні категорії – вербальні (індекси і символи – графічні знаки) й невербальні (індекси, символи й ознаки – умовне відтворення). Вони покликані виконувати низку соціальних функцій (номінативну, інформаційну, комунікативну, культурологічну, управлінську, дидактичну, превентивну, заощадження, збереження).

Абстрагуючись від категоризації знаків політичного дискурсу, який запропонувала О. Шейгал, також можна виокремити чотири типи невербальних знаків зі сфери правовідносин, що взаємопов’язані соціальним зумовленням: 1) людину як знак; 2) поведінкові знаки; 3) символічні артефакти; 4) символічні зображення [2, с. 98–104]. Тут *знаковість людини* у праві можна розглядати у контексті представника певної професії, як символ певної юридичної практики, виконавця певної соціальної ролі, втілення певних ознак поведінки (прикладом такого знакового зв’язку можуть бути образи професійної тотожності – суддя, постовий ДАІ, патрульний, прокурор і т. д.). *Поведінкові знаки* – це так звані ритуальні дії або події, яких доволі багато у сфері правовідносин (для прикладу: церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового звання та появи нової зірки на погонах, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шиккування, паради та ін.). *Символічні артефакти* – формений одяг, пам’ятники загиблим у боротьбі зі злочинністю як соціально значуще місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності (наприклад, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військовиків). *Графічні символи* – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти і прапори окремих підрозділів, загалом так звана іконічна семантика, що читається за аналогією (згадаймо загальноновизнані меч як знак правосуддя і шальки терезів як знак виваженості в руках богині Феміди).

Знаки взагалі, правові зокрема, створюються у спільній діяльності індивідів (в іншому разі вони не були би зрозумілими їм), тому мають конвенціональний (договірний) характер. Якщо говорити про право як систему знаків, то йдеться радше про їх абстрактну вербально втілену форму. А вважаючи право основним знаковим конструктом правовідносин, що проявляється як система загальнообов’язкових

правил поведінки окремого індивіда та загальних суспільно-правових відносин, можемо стверджувати, що у ньому відтворено основні значущі аспекти життєдіяльності держави як правової спільноти. Адже, щоби стати основним регулятором поведінки всіх загалом і водночас кожного зокрема, право має бути уособленням найвищих соціальних цінностей, пріоритетів, прагнень, орієнтирів і мотивацій.

Право можна вважати специфічною знаковою системою з вербальних і невербальних правових знаків, що функціонують у певному соціокультурному просторі, а тому демонструють чітку соціально-ціннісну детермінованість цієї системи. Мовні правові знаки є проявом ціннісно навантаженої лексики, що відтворює найбільш значущі пріоритети правової спільноти, представляє волю суспільства, формує відповідні соціальні цінності у його членів, а отже, й орієнтири правової політики держави. Немовні правові знаки, також маючи ціннісне навантаження, формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини через її професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи бажаної, дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку, що має всі шанси перерости в символічні артефакти й національні архетипи, за якими розпізнаватимуть державу. Основним джерелом надходження і формування таких правових знаків є соціум, тому є всі підстави вважати, що право має соціально-ціннісну зумовленість (соціологічне праворозуміння). Причому ця соціально-ціннісна сутність права розкривається через його власну цінність (як необхідний продукт людської діяльності), особистісну цінність для людини (як критерій і градаційна шкала моделей правової поведінки) та інструментальну цінність для суспільства (як фіксатор і регулятор суспільно значущих міжсуб'єктних відносин).

Семіотичний аналіз тілесного кодування/декодування надзвичайно важливий у сфері правовідносин, зокрема у кримінальному процесі та криміналістиці, коли необхідно трактувати знаки тіла в контексті невербальної семіотики, яка охоплює паралінгвістику (вивчає, наприклад, темп, тембр, висоту голосу, особливості артикуляції слів, міміку, жести, пози, почерк), кінесіку (спеціалізується на рухах, жестах, міміці), гаптику (зосереджена на шкіряній рецепції), гастику (наука про знакові функції їжі та напоїв), ольфакцію (наука про мову запахів), проксеміку (вивчає простір і час як знакові системи), хронеміку (наука про час комунікації) тощо [2, с. 152]. У цьому ж контексті цікавими й потрібними є дослідження способів демонстрації за допомогою тіла належності до професійної, релігійної, злочинної, етнічної групи шляхом нанесення татуювань (див., наприклад, 4).

Праксеологічність таких (невербальних) правових знаків ще більше очевидна, бо вони власне спрямовані на допомогу (шляхом унаочнення) вербальним знакам. Адже як би детально не були описані відбитки пальців злочинця, їх неможливо було б ідентифікувати з-поміж інших без зображення чіткого візерунку капілярних ліній, залишеного на якійсь поверхні; тож полегшує сприйняття словесного портрету правопорушника складений зі слів очевидців фоторобот; підтвердити причетність до злочину можуть сліди на місці події; не кажучи про дорожні знаки, які символічно відтворюють правила дорожнього руху та регулюють відносини між його учасниками. Всім позамовним правовим знакам властиві описані прагматичні функції вербальних правових знаків: вони максимально економлять вербальні засоби (не використовують їх узагалі), потребують тільки графічного (схематичного) відтворення, при цьому, як і словесні знаки, нормативно організують суспільство, конструюють механізм правового регулювання, враховують інтереси суспільства, формують право-комунікативну сферу, проектують правовідносини, є зрозумілими для сприйняття (звичайно, для тих, хто попередньо ознайомився з вербальним їх поясненням), спрощують процес сприйняття (лаконічність візуалізації сприяє швидшому сприйняттю ніж аудіовплив, іноді навіть на підсвідомому рівні), концентрують правила поведінки, виступають інструментом управління, передбачають дії учасників правовідносин (тих, хто виконує встановлені правила), впорядковують синергетично налаштований простір (дорожній рух, для прикладу, міг би існувати і без правил, але впорядкованість зменшує кількість аварій і жертв), об'єднують учасників правовідносин у певні «спеціалізовані» спільноти (одні знаки необхідні для учасників дорожнього руху, інші – важливі для слідчої групи, ще інші – для учасників інавгурації Президента і т. д.).

Що стосується поведінкових знаків, то вони здебільшого правослухняні, до того ж містять додаткове емоційне корпоративно-патріотичне навантаження.

Скажімо, церемонія прийняття присяги – це знакова подія в житті кожного, хто вступає на службу в органи внутрішніх справ або збройних сил. Це дійство, яке допускає «новобранців» до чогось особливого, до чого не допускають інших, непосвячених; кожен (кожна) із них відчуває себе певною мірою обраним(-ою), бо зумів(-ла) пройти курс першопочаткової професійної підготовки чи курс молодого бійця, йому (їй) довірили зброю (в цьому випадку – як

символ надійного захисту й великої відповідальності), він (вона) охоронятиме спокій своїх рідних і всієї держави. І не дарма ми паралельно граматично виділили жіночий рід у викладі нашої думки, бо саме для жінки як більш емоційної істоти це дійство стає ще більше знаковим, бо її, фізично слабшу, визнали рівною і гідною для цієї надзвичайно важливої та водночас особливо складної та небезпечної служби.

Відтворення дійсності у праві є символічним, знаковим, бо йдеться про передачу, опис, відображення суспільно значущої інформації з максимально можливою точністю за допомогою певних знакових символів. І тут також доречно говорити не тільки про вербальні засоби, а й невербальні (хоча право прийнято сприймати як текст). У цьому випадку під текстом слід розуміти не тільки письмо, а все, що можна «прочитати», що зорієнтоване на свідоме сприйняття соціальним суб'єктом (правова дійсність загалом). Адже семіотика і філософія тексту розуміють текст максимально широко: все, що може дати нам будь-яку інформацію, треба сприймати як текст (навіть німий камінь, але коли він летить у напрямку до нас, змушує нас відступити вбік, сигналізуючи про небезпеку; для немовляти текстом виступає будь-хто і будь-що, що потрапляє в поле його зору, спочатку несвідомо, а далі – набуваючи певного смислового значення; вулиця з рухом по ній транспорту, з пішоходами на тротуарах, з будинками і рекламними щитами – це також соціальний текст або сукупність таких текстів).

Елементарні «польові спостереження» наочно демонструють вплив мови (тексту) на повсякденну поведінку людини. В. Руднев наводить приклад обережної поведінки людей на бензиновому заводі біля складу з бензиновими цистернами та відверто необережної біля складу з написом «Порожні цистерни» (хоча порожні цистерни небезпечні так само через вміст у них вибухових випарів, але лінгвістичний аналіз орієнтує людей на слово «порожні» та, ймовірно, передбачає відсутність будь-якого ризику) [5, с. 87]. Те ж відбувається і з невербальними правовими знаками. Наприклад, усім добре відомі випадки, коли наявність на дорозі інспектора Державної автомобільної інспекції (або навіть службової машини зі встановленою атрибутикою ДАІ) «змушує» водіїв зменшувати швидкість, додержувати правил дорожнього руху, а пішоходів – все-таки дочікуватись зеленого світла світлофора, щоби перейти вулицю.

Злочинна поведінка супроводжується відповідними правовими знаками – це сліди злочину або створювані у процесі слідства копії

певних об'єктів дослідження (здебільшого невербальні знаки – ікони, індекси, символи). Для дослідження таких знаків використовують знання зі сфери фізики, хімії та біології, а також спеціальних наук, таких як антропометрія, габітоскопія, дактилоскопія, графологія, фотоскопія, одорологія, трасологія, балістика та ін.; знаки-символи потребують застосування інших спеціальних знань зі сфери семіотики, геральдики, культурології, психології тощо. До кримінальних знаків можуть належати антропні знаки тіла (міміка, рухи, жести, пози), голосу (тембр, висота, швидкість мовлення), паралінгвістичні нюанси (обмовки, емоції, почервоніння чи збліднення, загальмованість мислення підозрюваного, зовнішній вигляд, манера спілкування, темперамент слідчого) та ін.

Відтворення обстановки та обставин події пов'язано зі створенням, реконструкцією певних знаків, аналогічних тим, що були на місці злочину в момент його вчинення (не тільки статичні знаки – наприклад, манекени людей чи макети зброї, а й динамічні чинники – скажімо, освітлення чи шуми). Усі криміналістичні знаки становлять певну специфічну семіотичну систему, вміння побачити яку серед реального оточення є одним із найважливіших чинників розкриття злочину. Порівняно новаторським засобом застосування знаковості у слідчій діяльності є поліграф (так званий детектор брехні), діяльність якого ґрунтується на чіткому сприйнятті виключно знакової раціонально-об'єктивної інформації (імпульси артеріального тиску, частоти серцебиття, температури тіла, потовиділення).

Судовий процес – це також сфера функціонування правових знаків як одна із юридичних практик, що максимально наближена до статусу «ігрової», символічної, знакової (чітко розписані ролі учасників процесу, інтер'єр, дії – як прояв ритуалу). Є своєрідні вербальні (жаргон) та невербальні (жести, татуювання та ін.) знаки й у сфері вправно-трудової системи.

Висновки. Отже, право – це специфічна функціонально зорієнтована знакова система, що поєднує і вербальні, і невербальні знаки, які відтворюють елементи соціокультурного простору та чіткі соціально-ціннісні взаємозв'язки між ними. Немовні правові знаки формують у суспільстві загально вживані та прийнятні знакові образи людини через її соціальний статус, професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку загальнодержавного рівня. Загалом правові знаки означають, маркують, класифікують, структу-

рують, стратифікують, ієрархізують, організують і впорядковують правові відносини.

1. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.
2. Махлина С. Т. Семиотика культуры повседневности / С. Т. Махлина. – СПб.: Алетейя, 2009. – 232 с.
3. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: монография / Е. И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.
4. Искусство татуировки / сост. В. Д. Косулин. – СПб.: Диамант, 2005. – 288 с.
5. Руднев В. П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты / В. П. Руднев. – [Изд. 3-е, испр. и доп.]. – М.: Аграф, 2009. – 544 с.

Балинская О. М. Семиотические характеристики невербальных правовых знаков.

Право – это специфическая система знаков, функционирующих в определенном социокультурном пространстве, и поэтому демонстрируют четкую социально-ценностную детерминированность этой системы. Неязыковые правовые знаки формируют в обществе общепринятые знаковые образы человека через его профессиональную занятость, стиль жизни, манеру поведения и т. д., моделируют стереотипы желаемого, разрешенного и запрещенного поведения, создают правовую символику. В общем правовые знаки обозначают, маркируют, классифицируют, структурируют, стратифицируют, иерархизируют, организуют и упорядочивают правовые отношения.

Ключевые слова: *знаковая система, правовой знак, правовая символика, стереотип поведения.*

Balyns'ka O. M. Semiotic characteristics of non-verbal legal signs.

The mechanism of controlling the consciousness and human behaviour can be derived through symbolic imagery memory environment. This position is used when studying the functioning of the legal validity of the signals and the proof of their properties due to the impact it is easy to remember and reproduce in the mind, and then – in behaviour. Therefore, we can speak about universality (availability and acceptability) of legal signs within a certain legal culture; about nominally of law inherent in the historical memory of society that preserves certain legal images, concepts, symbols (the so-called shape memory); of mnemonic (which is played through memory) human activity.

The law can be considered as a specific sign system that operates in a particular socio-cultural space, and therefore shows a clear socio-valuable determination of this system. All legal signs are divided into two main categories – verbal

(indices and symbols – graphic signs) and nonverbal (codes, symbols and signs – conditional display).

The main source of income and the formation of such signs is legal society, so there is every reason to believe that the law has social values for conditionality (sociological thinking).

Moreover, this socio-valuable essence of law is revealed through its own value (as a necessary product of human activity), personal value to man (as a criterion and gradation scale of a model of legal behaviour) and instrumental value to society (as regulator of socially significant legal relationships).

Non-verbal legal signs form in society generally applicable symbolic images of a man because of his professional occupation, lifestyle, demeanour, etc.; modeling the stereotypes of desired, permitted and prohibited behaviour, create the legal symbols that have a chance to develop into symbolic artefacts and national archetypes by which it recognizes the state. In general, legal signs mark, define, structuring, classify, organize and regulate legal relations.

Key words: sign system, legal sign, legal symbols, pattern.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

УДК 340.12

Г. С. Боровська

ІДЕОЛОГЕМА ТВОРЧОГО СПАДКУ М. О. БЕРДЯЄВА: ВІД МАРКСИЗМУ ДО ПРАВОВОГО УНІВЕРСАЛІЗМУ

Запропоновано для розгляду недосліджену тему творчого доробку російського мислителя Миколи Бердяєва: становлення та розвиток суспільно-політичних поглядів, ідеологем російського соціуму у філософсько-правовому вимірі. Досліджено «бердяєвський» суспільно-політичний проект «російська ідея», поєднання філософсько-правових ідей соціалізму, християнського гуманізму, анархізму, націоналізму, демократизму, лібералізму та правового універсалізму, яка реалізувалася у формі «революційного марксизму», що став «російським месіанізмом» більшовизму.

Стверджено, що для М. Бердяєва була актуальною ідеологічна концепція «персоналістського соціалізму», де він намагався поєднати соціально-політичні ідеї з релігійними пошуками.

Ключові слова: ідеологія, соціалізм, марксизм, більшовизм, християнський гуманізм, демократія, націоналізм, анархізм, лібералізм, правовий універсалізм.